

PAPER DETAILS

TITLE: ????????? ????????????? ????????? ?????????????

AUTHORS: Zholdoshbek BAIYSHOV,Damira BAIGONUSHOVA

PAGES: 65-78

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2440874>

УДК 338.45:69

THE STATE OF THE CONSTRUCTION INDUSTRY IN KYRGYZSTAN

Baiyshov Zholdoshbek, Undergraduate <bayishov.joldoshbek@gmail.com>
 Assoc.Prof., PhD. **Damira Baigonushova** <damira.baigonushova@manas.edu.kg>
 Kyrgyz-Turkish «Manas» University

Abstract

This article discusses the problems of the construction sector in the Kyrgyz Republic and their causes. An online survey of citizens who purchased houses in Bishkek was conducted, on the basis of which opinions and proposals about construction companies were studied and analyzed. A total of 367 respondents took part in the online survey. In the course of the study, problems were identified and ways to solve them were proposed.

Keywords: construction sector; housing; Kyrgyzstan.

КЫРГЫЗСТАНДА КУРУЛУШ ТАРМАГЫНЫН АБАЛЫ

Байышов Жолдошбек, магистрант <bayishov.joldoshbek@gmail.com>
Байгонушова Дамира, доценттин милдетин аткаруучу, PhD
 <damira.baigonushova@manas.edu.kg>
 Кыргыз-Түрк «Манас» университети

Кыскача мүнөздөмө

Бул макалада КРнын курулуш секторундагы көйгөйлөр, келип чыгуу себептери каралган. Бишкек шаарынан турак-жай сатып алган жарандарга онлайн түрүндө сурамжылоо жүргүзүлүп, анын негизинде курулуш компаниялар тууралуу ой-пикирлери көз караштары жана сунуш-пикирлери изилденген жана анализ жүргүзүлгөн. Онлайн түрдө жүргүзүлгөн сурамжылоого жалпы 367 респондент катышты. Изилдөөнүн натыйжасында көйгөйлөрдү белгилөө менен бирге аларды чечүү жолдору сунушталган.

Негизги сөздөр: курулуш сектору; турак жай; Кыргызстан.

СОСТОЯНИЕ СТРОИТЕЛЬНОЙ ОТРАСЛИ КЫРГЫЗСТАНА

Байышов Жолдошбек, магистрант <bayishov.joldoshbek@gmail.com>
Байгонушова Дамира, исполняющая обязанности доцента, PhD
 <damira.baigonushova@manas.edu.kg>
 Кыргызско-Турецкий университет «Манас»

Аннотация

В данной статье рассматриваются проблемы строительной отрасли в Кыргызской Республике и причины их возникновения. В этой связи был проведен онлайн-опрос граждан, приобретивших жилье в Бишкеке, на основании которого были изучены и проанализированы мнения и предложения о строительных компаниях. Всего в онлайн-опросе приняли участие 367 респондентов. В ходе исследования были выявлены проблемы и были предложены пути их решения.

Ключевые слова: строительная отрасль; жилье; Кыргызстан.

1. Киришүү

Бардык өлкөлөрдүн негизги көйгөйлөрүнүн бири болгон калкты турак-жай менен камсыздоо, КРнын да бирден-бир актуалдуу социалдык проблемаларынан болуп эсептелет. Бүгүнкү күндө курулуш сектору Кыргызстандагы негизги секторлордун бири болгондуктан, мамлекет тарабынан олуттуу түрдө колдоого алынууга тийиш. Дүйнөлүк мамлекеттерде өнүгүү көрсөткүчтөрүнүн бири болуп, турак-жай менен камсыз болуу көрсөткүчү да каралган. Ошондуктан, курулуш тармагынын ар бир өлкөнүн экономикасындагы орду чоң. Ушуга

байланыштуу курулуш тармагынын мамлекеттин экономикасындагы орду же экономикага тийгизген таасирлери тууралуу илимий изилдөөлөр дагы аз эмес, алардын кээ бирлери төмөндө берилди.

Таблица 1де негизинен Кыргызстан жана Түркия мамлекеттеринде курулуш тармагын изилдеген макалалардын жыйынтык жана сунуштары берилди. Аларды жалпысынан анализдей турган болсок, авторлор Кыргызстанда учурда жергиликтүү курулуш ишканаларынын саны өсүп, аталган тармакта атаандаштык жогорулап жаткандыгын, бирок тармакта контролдун жоктугунан улам бир топ маселелердин анын ичинде өзгөчө финансылык жактан кыйынчылыктар бар экендигин белгилегендигин көрүүгө болот. Ошондой эле улуттук ишканаларды түзүү, мамлекеттик каржылоонун зарылчылыгы көрсөтүлгөн.

Таблица 1. Курулуш тармагына тиешелүү изилдөөлөр

Шербекова Анарбүбү Аманкуловна, (2019).	«Кыргыз Республикасынын курулуш индустриясынын инвестициялык стратегиясын финансылык жөнгө салуу»
Кыргыз Республикасынын экономикасы позитивдүү көрсөткүчтөрдү көрсөтүүсү үчүн, экономикада маанилүү рол ойногон курулуш тармагынын эффективдүүлүгүн жогорулатууга багытталган инвестициялык өнүгүү проблемасын чечүү керектигин белгилеген. Ошол эле учурда чет элдик инвестициялардын көлөмүнүн көп болуусу, экономиканы кандайдыр бир деңгээлде көз карандылыкка алып келүүсү мүмкүн болгондуктан, мамлекеттик инвестиция программасын (МИП) оптималдуу жүргүзүү аркылуу финансылык контролду орнотсо болоорун жазган. Ушуга карабастан контролдук функция толук кандуу ишмердүүлүгүн жүргүзбөгөндүгү, тактап айтканда, аудит жүргүзүлбөгөндүгүнөн улам курулуш тармагы чоң жоготууларга учурашы менен бирге инвесторлорго болгон ишенимдин төмөндөгөнүн аныктаган. Финансылык коллапстын алдын алуу максатында системалуу мониторинг жүргүзүү, аудит боюнча мыйзам долбоорун иштеп чыгуу жана курулуш компанияларында ички аудитти жүргүзүү аркылуу ачык-айкындуулукту пайда кылуу менен инвесторлорду кызыктыруу жана коммерциялык банктардын курулуш компанияларына финансылык анализин жеңилдетээри белгиленген.	
А. А. Шербекова Т. Сатаева (2013)	“Анализ структуры финансирования в строительной отрасли Кыргызской Республики”. Вестник КГУСТА № 2 (60) 2018, 169-б.
Курулуш тармагынын каржылоосу ишкананын жеке капиталы жана кардарлардын каржылоосу менен болгондой эле узун жана кыска мөөнөттүү насыялоо аркылуу да болот. Аталган изилдөөдө курулуш компанияларын каржылоо тартиби, өзгөчөлүктөрү, мүнөзү жана негизги айырмачылыктары каралган.	
Кулова Э.У. (2017)	“Строительная отрасль Кыргызской Республики в условиях развитых рыночных отношениях”, Журнал Таврический научный обозреватель. Кыргызская Республика, г. Бишкек. -№ 2 (19). УДК: 657: 657, 261.
Рыноктук мамилелердин өнүккөн шарттарында Кыргыз Республикасынын курулуш тармагынын аспектилерин кароодо тармактык субъектилердин өзгөчөлүктөрүн эске алуу керек болот. Учурдагы шарттарда, улуттук экономиканын курулуш-инвестициялык функционалдык эффективдүүлүгүн камсыз кылган бардык процесстерди активизациялоо, жаңы мамлекеттик турак-жай саясатын иштеп чыгуу жана ата-мекендик курулуш комплексинин материалдык-техникалык базасын жаңыдан калыптандыруу сыяктуу маселелерди чечүү сунушталган.	
Б.К. Мейманов, А.А.Шербекова У.М. Абдылдаева, (2016)	«К вопросу об оценке конкурентоспособности строительных предприятий Кыргызской Республики». Кыргызский государственный университет строительства, транспорта и архитектуры им. Н.Исанова (г. Бишкек, Кыргызская Республика). DOI: 10.5281/zenodo.4430381 УДК: 336.662:658.152:69
Курулуш комплекси улуттук экономиканын реалдуу секторун чагылдырууда орду чоң жана бул тармакта атаандаштардын санынын өсүү тенденциясы аныкталган. Курулуш тармагындагы атаандаштыкты баалоонун бирдиктүү ыкмасы жок болгондуктан, бул тармакка жаңыдан кошулгандар көбөйүп барат. Анткени, курулуш тармагында ар бир компания өз артыкчылыктарын туура пайдалануу менен сандык жана сапаттык үстөмдүккө жетүүгө аракет кылуусу керек болот.	

Белоглазова М. С. (2018)	“Анализ и проблемы строительной отрасли”, Молодой ученый. - № 4 (190). — С. 104-107.
Россиянын курулуш тармагындагы көйгөйлөр, өзгөчө 2015-жылдардагы стагнация абалы каралып, ага таасир эткен факторлор анализденген. Салыктык жеңилдетүү, каржылык колдоолор, калктын төлөө мүмкүнчүлүгүн жогорулатуу үчүн кирешелерин көтөрүү сыяктуу бир катар сунуштар берилген.	
Anıl İNAL (2014)	“İnşaat Sektörünün Ekonomik Büyüme Etkisi (2002-2014) ve Sürdürülebilir Büyüme”. İşletme Ana Bilim Dalı TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Ankara.
Экономикадагы орду жана жетишкендиктерине карабастан, курулуш тармагында олуттуу структуралык реформаларды талап кылат, өзгөчө келечекти максатка алганда бул реформаларды азыртан ишке ашыруу керек болоору айтылат. Эгер структуралык реформалар жасалса, алдыңкы он жылда өз түшүмүн берээрин белгилеген.	
Murat Celal Çınar (2018)	“Türk İnşaat Sektörü ve Türk İnşaat Sektörünün Ülke Ekonomisine Etkileri” Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı. Nevşehir.
Түркиянын курулуш тармагында 1950-жылдары чет элдик инженерлер эмгектенип, чет элдик курулуш материалдар колдонулган. Убакыттын өтүүсү менен жумушчулар жергиликтүү калктын эсебинен толукталып, курулуш тармагы менен байланышта болгон тармактарда жергиликтүү өндүрүш жолго коюлган. Курулуш тармагынын 1998-жылы ИДП дагы үлүшү 7,8%, 2008-жылы 16% га жеткен. Жасалган эмпирикалык анализде ARDL, ADF тести жана коинтеграция анализинин жыйынтыгында, курулуш тармагынын экономикага тийгизген таасири узак мөөнөттө чектүү ал эми кыска мөөнөттө позитивдүү таасирин тийгизээри аныкталган.	
Hakkı Kutay BOLKOL (2015)	“The Role of Construction Sector in Economic Growth of Turkey”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Ana Bilim Dalı, İktisat Bilim Dalı. İstanbul.
Бул изилдөөдө Түркиянын 2005q1- 2014q4 мезгил аралыгындагы курулуш тармагы жана өлкө экономикасы арасындагы байланыш каралган. Натыйжада, курулуш тармагындагы өндүрүш менен экономикалык өсүү арасында узак мөөнөттө эки тараптуу себептүүлүк байланышы аныкталаган. Кыска мөөнөттө болсо ИДП дан курулуш тармагына бир тараптуу себептүүлүк байланышы бар экендиги аныкталган. Жыйынтыгында, курулуш тармагы Түрк экономикасы үчүн маанилүү бир сектор бирок, экономикалык өсүү жаатында таянуучу сектор катары басым жасалбоосу керектиги тууралуу айтылган.	
Suhudi ÇELİK (2007)	“Türk İnşaat Sektörü ve İnşaat Sektörünün Ülke Ekonomisine Etkilerinin Araştırılması”, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Yönetimi Anabilim Dalı İşletme Yönetim Bölüm Dalı. İstanbul.
Экономикадагы орду айыл-чарба тармагынан кийинки орунда турган курулуш тармагы Түркиянын экономикасында басымдуу ролду ойнойт. Түрк курулуш тармагынын өлкө экономикасына тийгизген таасирлерине VAR анализи жасалып, жыйынтыгында курулуш тармагындагы өндүрүш өскөн жылдары ИДП да өсүү, инфляцияда төмөндөө жана жумуштуулуктун артуусу байкалган.	

Таблица авторлор тарабынан түзүлгөн.

Ал эми Түркия мамлекетинин курулуш тармагы көлөмү боюнча айыл-чарбадан кийинки орунду ээлеп, экономиканын алдынкы тармактарынын бири болгон менен, экономикалык өсүшкө алгылыктуу салым кошпой жаткандыгын, тескерисинче экономикалык өсүштүн арты менен бул тармак өнүгүп жаткандыгы белгиленген.

2. Кыргызстанда курулуш тармагынын абалы

Кыргызстанда курулуш тармагы 2007-жылдардан тарта жандана баштаган. Тармак ири инвестицияны талап кылгандыктан, улуттук ишкерлердин финансылык күчтөрү ал убакка чейин чектелүү болуп, тармакта алгач Түркиялык ишканалар ишмердигин жүргүзүп баштаган. Убакыттын өтүшү менен рынокто жаңы улуттук ишканалар пайда болуп олтуруп, учурда басымдуу бөлүгү улуттук ишканалардан турат. Тармак 2008-жылдан тарта Кыргызстанда тездик менен өсүп жаткан 4 тармактын катарына кирет (табл. 2 жана 2а).

Таблица 2. Ички дүн өнүмүнүн тармактар боюнча реалдуу өсүшү

(өткөн жылдын тиешелүү мезгилине карата пайыздарда)

	2008	2009	2010	2011	2012	2013
ИДӨ, бардыгы болуп	108,4	102,9	99,5	106,0	99,9	110,5
<i>анын ичинде:</i>						
Айыл чарбасы, мергенчилик жана токой чарбасы	100,9	106,7	97,4	101,8	101,2	102,9
Балык уулоо, балыкчылык	111,1	96,2	95,7	108,6	96,7	100,0
Тоо кендерин казып алуу өнөр жайы	109,1	107,7	96,4	119,5	137,6	95,4
Кайра иштетүү өнөр жайы	121,2	90,7	111,3	105,2	72,0	145,4
Электрэнергиясын, газды жана сууну өндүрүү жана бөлүштүрүү	92,6	97,4	111,2	121,9	105,2	98,3
Курулуш	110,8	122,1	81,5	102,5	129,7	112,4
Соода; автомобилдерди, тиричилик буюмдарын жана жеке колдонуудагы буюмдарды оңдоо	109,6	102,3	94,4	110,2	110,7	107,0
Мейманканалар жана тойканалар	113,3	104,2	90,5	116,9	111,7	111,6
Транспорт жана байланыш	131,1	105,1	104,2	109,5	109,4	112,3
Финансылык ишкердик	105,5	106,0	95,1	110,9	104,1	103,7
Кыймылсыз мүлк менен операциялар, ижара жана керектөөчүлөргө кызмат көрсөтүүлөрдү сунуштоо	110,2	101,1	104,9	101,6	99,6	98,2
Мамлекеттик башкаруу	102,9	102,5	99,7	105,2	101,6	98,8
Билим берүү	101,4	101,4	99,7	101,3	104,8	101,0
Саламаттыкты сактоо жана социалдык кызмат көрсөтүүлөр	99,6	99,7	101,7	100,9	101,3	102,1
Коммуналдык, социалдык жана жеке кызматтарды сунуштоо	99,2	93,7	97,8	101,3	99,5	101,6
Азык түлүктөн салык	108,4	102,9	99,5	106,0	99,9	110,5

Таблица 2а. Ички дүн өнүмүнүн тармактар боюнча реалдуу өсүшү

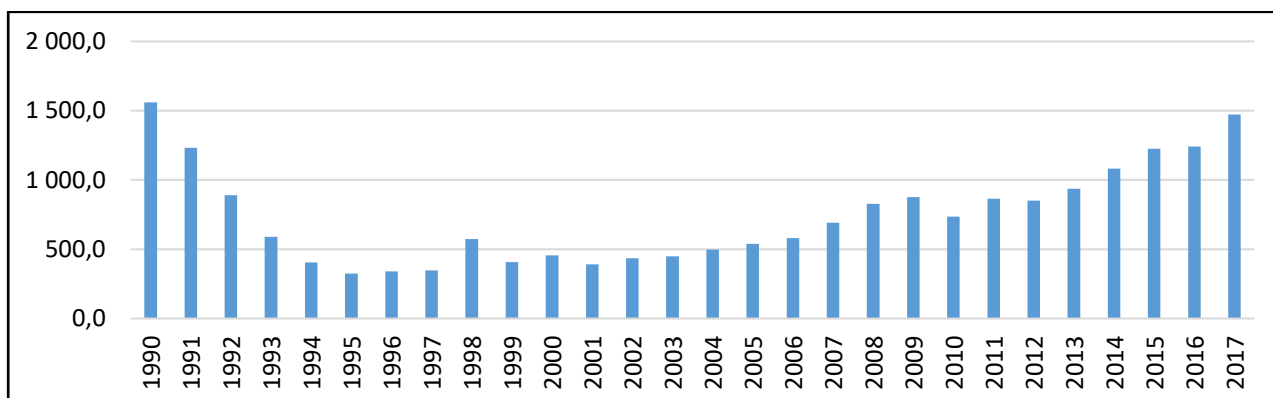
(өткөн жылдын тиешелүү мезгилине карата пайыздарда)

	2018	2019	2020	2021*
ИДӨ, бардыгы болуп	103,8	104,6	91,6	103,6
Айыл чарбасы, токой чарбасы жана балык кармоо	102,6	102,5	100,9	95,0
Пайдалуу кендерди казып алуу	97,9	122,2	81,5	121,2
Иштетүү өндүрүшү (Кайра иштетүү өнөр жайы)	105,1	107,8	92,9	107,0
Электр энергиясы, газ, буу жана тазаланган аба менен камсыздоо (жабдуу)	105,3	96,3	102,6	101,2
Суу менен камсыздоо, калдыктарды тазалоо, иштеп чыгуу аркылуу кайра пайдалануучу чийки затты алуу	130,0	96,2	98,1	128,3
Курулуш	107,8	110,7	84,4	95,2
Дүн жана чекене соода; автомобиль жана мотоциклдерди оңдоо	105,7	105,9	85,2	111,4
Транспорт иш чөйрөсү жана жүктөрдү сактоо	102,9	104,2	69,6	118,0
Мейманканалар менен ресторандардын иши	107,4	107,5	55,4	114,3
Маалымат жана байланыш	99,1	99,5	96,0	112,9
Финансылык ортомчулук жана камсыздандыруу	109,2	87,6	104,0	102,5
Кыймылсыз мүлк менен операциялар	96,7	106,2	100,4	98,0
Кесиптик, илимий жана техникалык иш чөйрөсү	92,2	92,6	96,6	101,4
Администрациялык жана көмөкчү иш	103,3	113,8	86,5	101,2
Мамлекеттик башкаруу жана коргонуу; милдеттүү социалдык камсыздоо	101,0	100,8	102,0	100,0
Билим берүү	102,6	101,9	100,6	101,0
Саламаттыкты сактоо жана калкты социалдык жактан тейлөө	100,4	102,0	99,3	99,7
Искусство, көңүл ачуу жана эс алуу	102,3	104,9	98,8	100,3
Башка тейлөө иши	101,2	93,9	101,6	100,6
Продуктуларга таза (субсидияларды эсептен алып салуу менен) салыктар	103,8	104,6	91,6	103,6

Булагы: КР УСКнын маалыматтарынын негизинде Улуттук банктын эсептөөлөрү.

* алдын ала алынган маалыматтар

Төмөнкү сүрөт 1де Кыргызстан эгемендүү болгон учурунан берки Республика боюнча турак-жайларын колдонууга киргизүү динамикасы берилген. Сүрөттөн 1990-жылдагы социалдык экономикалык кризистин курулуш тармагына тийгизген түздөн-түз таасири 1997-жылга чейин улангандыгы байкалат. Курулуш комплекси жалпысынан экономикалык реформалардын натыйжасында терс таасирлерин көрүп, комплекс ичинде системалык байланыштардын бузулуусуна кабылган. 1998-2012- жылдар аралыгында, турак-жайларды колдонууга киргизүү көлөмүндөгү өсүш эң төмөн жылдар болгондугун жана 2013-жылдан тарта аталган сектор жандуу өсүш көрсөтүп баштагандыгын көрүүгө болот. Бирок турак-жайларын куруу советтик мезгилдеги кубаттуулуктан өтө төмөн түшүп кеткендиктен, 2017-жылында да 1990-жылкы көрсөткүчкө жетүүгө мүмкүн болгон эмес.

Сүрөт 1. 1990-2017ж. боюнча турак-жайларын колдонууга киргизүү динамикасы (миң м²)

Булак: www.stat.kg

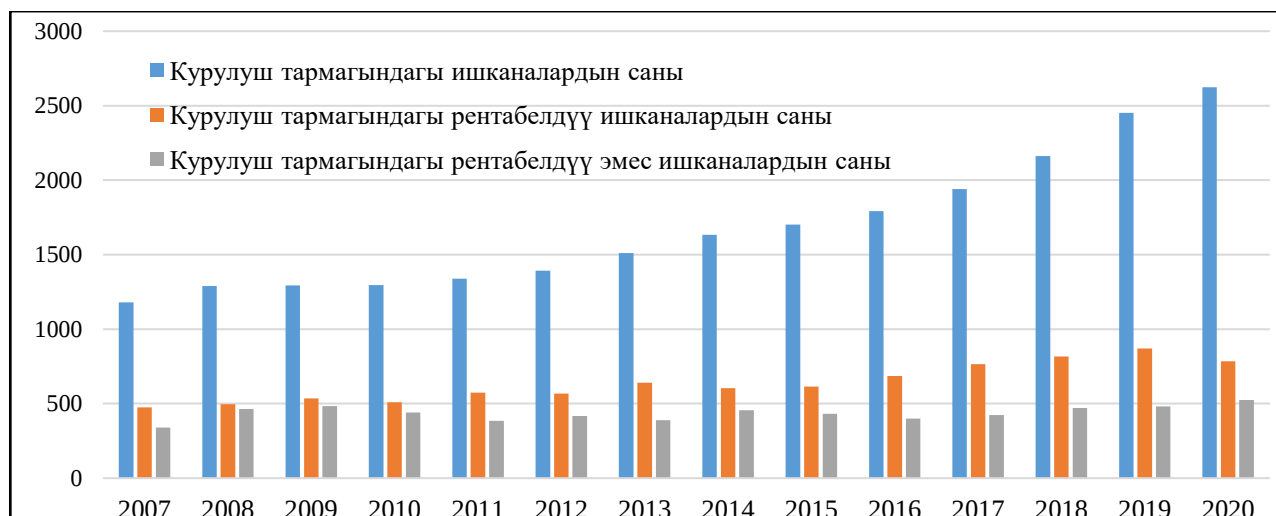
Курулуш ишканалары тууралуу 2007-жылдан баштап алынган маалыматтар боюнча, гис 2де көрсөтүлгөндөй 2007-жылы курулуш тармагындагы ишканалардын баланстык пайдасы орточо эсеп менен 615,7 млн. сомду түзсө, рентабелдүү ишканалардын пайдасы 1097,7 млн. сом жана курулуш ишканаларынын киреше көлөмү 9156,6 млн. сомду түзгөн. 2014-жылы курулуш ишканаларынын баланстык пайдасы -268,7 млн. сом терс көрсөткүчү менен жыйынтыкталган. Муну менен бирге ошол жылдары башка көрсөткүчтөрдүн да басаңдоосун байкоого болот. Бул, негизинен Россиянын экономикасындагы (санкциялар жана нефтинин баасынын төмөндөшү) солгундоолорго байланыштуу болушу толук ыктымал.

Сүрөт 2. Курулуш тармагындагы ишканалардын финансылык көрсөткүчтөрү

Булак: www.stat.kg

2020-жылкы көрсөткүчтөр боюнча курулуш тармагындагы ишканалардын баланстык пайдасы 546 млн. сом, рентабелдүү ишканалардын пайдасы 3343,7 млн. сом жана курулуш ишканаларынын киреше көлөмү 37917,2 млн. сомду түзгөн.

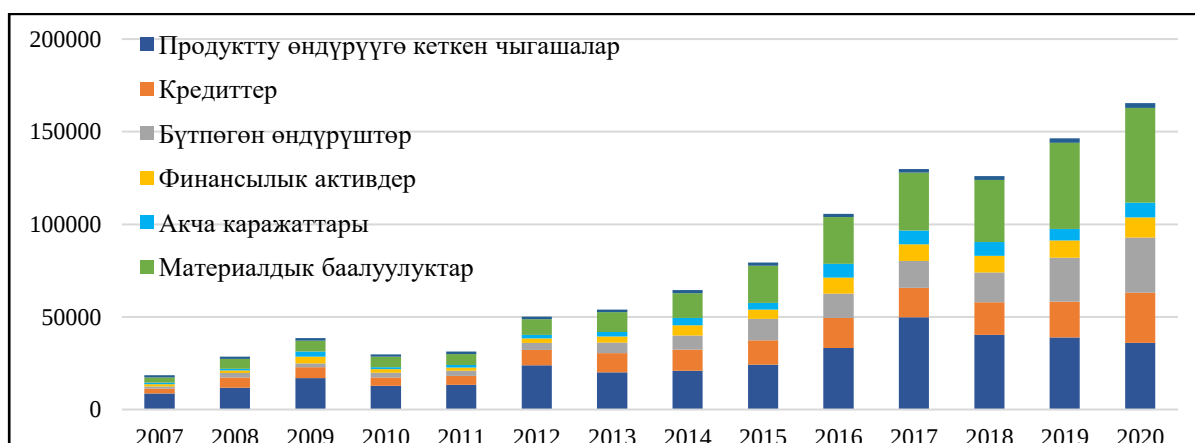

Сүрөт 3. Курулуш тармагындагы ишканалардын саны

Булак: www.stat.kg

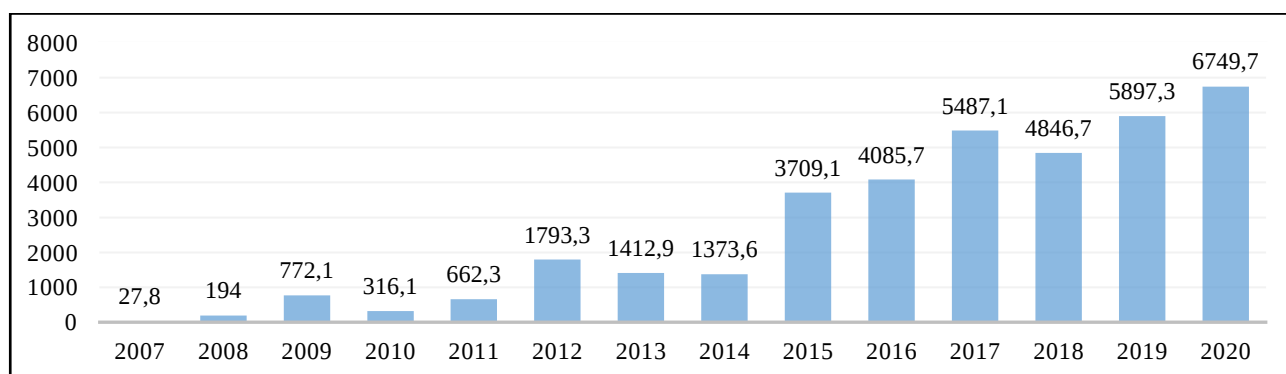
Курулуш тармагында ишмердүүлүк жүргүзгөн ишканалардын саны жыл санап артканын сүрөт 3төн байкоого болот. Бул маалыматтар боюнча, 2007-жылы курулуш тармагында иш алып барган ишканалардын саны 1181, рентабелдүү ишканалардын саны 476 жана бул тармактагы рентабелдүү эмес ишканалардын саны 340 түзгөн. Көрсөткүчтөрдүн баарында өсүүнү байкоого болот. 2020-жылда курулуш тармагындагы ишканалардын саны 2624, рентабелдүү ишканалардын саны 784 жана рентабелдүү эмес ишканалардын саны 524 кө жеткен.

Курулуш ишканаларынын 2007-2020 жылдар аралыгындагы маанилүү статистикалык көрсөткүчтөрү сүрөт 4тө чагылдырылган. Маанилүү деп эсептелген көрсөткүчтөрдөн, курулуш продукциясын өндүрүүгө кеткен чыгашалар 2007-жылы 8609,2 млн. сом, курулуш тармагына алынган кредиттердин көлөмү 2689,1 млн. сом, курулуп бүтпөгөн өндүрүштүн баалуулугу 1129,6 млн. сом, курулуш ишканаларынын финансылык активдери 1223,3 млн. сом, акча каражаттары 840,1 млн. сом жана материалдык баалуулуктары 2836,4 млн. сомду түзгөн. Ушул эле көрсөткүчтөр 2007-жылдан 2020-жылга карата курулуш продукциясын өндүрүүгө кеткен чыгашалар 418%, курулуш тармагына алынган кредиттердин көлөмү 1008%, курулуп бүтпөгөн өндүрүштүн баалуулугу 2626%, курулуш ишканаларынын финансылык активдери 897%, акча каражаттары 945% жана материалдык баалуулуктары 1801% га өскөн. Башкача айтканда 2020-жылы курулуш продукциясын өндүрүүгө кеткен чыгашалар 35980,1 млн сом, алынган кредиттердин көлөмү 27114,7 млн. сом, курулуп бүтпөгөн өндүрүштүн баалуулугу 29666,9 млн. сом, финансылык активдери 10975 млн. сом, акча каражаттары 7935,1 млн. сом жана материалдык баалуулуктары 51097,4 млн. сомду түзгөн. Бул жерде албетте өлкөдөгү улуттук валютанын наркын жоготуусун дагы эске алуу керек. Анкен менен көрсөткүчтөр арасындагы тең салмактын кандай өзгөрүп жаткандыгын салыштыра алабыз. Мисалы материалдык баалуулуктар жана бүтпөгөн өндүрүштөр боюнча көрсөткүчтөр 2015-жылдан тарта тез өскөндүгүн көрүүгө болот, бул, аталган тармакта ишканалардын санынын өсүшүнө тең катар ишканалардын көлөмдөрүнүн дагы өскөндүгүнөн кабар берет.

Сүрөт 4. Курулуш ишканаларынын маанилүү көрсөткүчтөрү (млн. сом.)
Булак: www.stat.kg

Курулуш ишканаларынын жылдык өндүргөн даяр продукциясынын көлөмүн сүрөт 5тен көрүүгө болот. Мында, 2007-жылы даяр продукциянын көлөмү 27,8 млн. сомду түзсө, 2008-жылы 194 млн. сомго жетүү менен жылдык өсүү темпи 598% га жеткен. Ал эми, өсүү темпи 2009-жылы 298%, 2010-жылы -59%, 2011-жылы 110%, 2012-жылы 171%, 2013-жылы -21%, 2014-жылы -3%, 2015-жылы 170%, 2016-жылы 10%, 2017-жылы 34%, 2018-жылы -12%, 2019-жылы 22%, 2020-жылы 14% ды түзгөн. 2007-жылдан 2020-жылга карата 24279% дык өсүүнү байкоого болот. Демек, бул убакыт аралыгында инфляцияны эске алганыбызда дагы курулуш тармагында олуттуу өсүш болгондугун айтууга болот.

Сүрөт 5. Курулуш ишканалары өндүргөн даяр продукт (млн. сом.)
Булак: www.stat.kg

Жыйынтыктап айтканда, кыргызстанда курулуш тармагы акыркы 10-15 жыл аралыгында тез өсүп жаткан 4 тармактын катарына кирет. Аталган жылдар аралыгында улуттук ишканалар тездик менен рыноктон өз ордуларын таап, чет элдик ишканалардын бир тобун рыноктон сүрүп чыгарууга жетишишкен. 2007-жылы курулуш тармагында ишканалардын саны 1181, рентабелдүү ишканалардын саны 476 болсо, 2020-жылы тиешелүү түрдө 2624 жана 784тү түзгөн.

Курулуш тармагында адис жана учурдагы “КУТ” курулуш компаниясынын негиздөөчүсү Жоомарт Сулайманов менен болгон интервьюда тармак боюнча кошумча төмөнкү маалыматтарды алууга мүмкүн болгон:

Бир адамдын курулуш компанияны негиздеп кетүүсү аябай кыйын. Күнүбүздө, Кыргызстанда курулуш компанияларынын негиздөөчүлөрү 2, 3 же 4 адамдан турууда. Себеби, бир адам бир кесипти аябай жакшы билиши мүмкүн, бирок калган кесиптерден терең билбегендиктен, кыйын абалда калат. Мисалы: “А” курулуш компаниясынын негиздөөчүсү, архитектураны жакшы билгени менен, юридика жана бухгалтерия жагынан билими болбосо,

жогорку ыктымалдуулук менен көпчүлүк түзүлгөн юридикалык келишимдерден утулат. Бухгалтердик эсептерди терең билбегендиктен пайданын бир бөлүгүнөн ажыроосу, салыктардын көлөмүнүн көбөйүүсү, атүгүл банкротко учуроосу да мүмкүн. Мына ошол себептен, компанияны негиздөөдө өнөктөштөргө муктаждык бар.

Бир объектти куруу үчүн эң азында өздүк баасынын 30% көлөмүндө баштапкы капитал болуусу керек. Баштапкы капитал жетишсиз болуп, курулуш үзгүлтүккө учурабашы үчүн баары алдын ала эсептелиши шарт. Мисалы, курула турган объекттин жалпы көлөмү 5000 м² жана 1 м² дин өздүк баасы 450\$ болсун деп элестетсек, өздүк баасы 5000 м² * 450\$ = 2250000\$ мунун 30% 6 75000\$ түзөт. Демек, курула турган жаңы объект үчүн керектүү болгон минималдуу баштапкы капиталдын көлөмү 6 75000\$.

Каржылоонун негизги булагы – бул эл. Элде курулуш компаниясына болгон ишеним жаралса, ал компаниянын келечеги бар. Турак-жайдын келечектеги ээси, турак-жай курула электе атайын “Алдын ала сатуу жана сатып алуу келишиминин” негизинде келишим түзүп, акчасын төлөй баштайт. Мындай учурда ишеним эң башкы ролду ойнойт. Ошондуктан, ишенимди жаратуу, репутацияны таза кармоо курулуш компаниялар үчүн эң маанилүү аспектилерден болуп эсептелет.

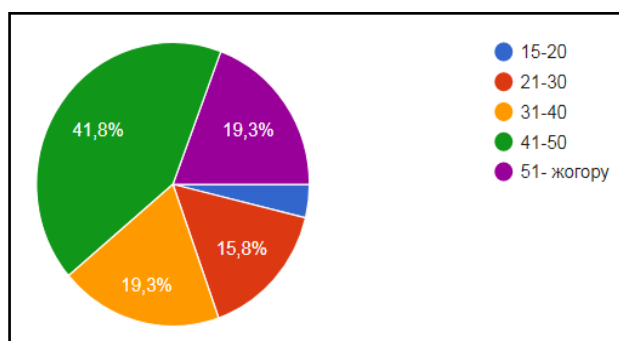
Биздин өлкө топурак, шагыл жана ташка бай болгондуктан цемент, шагыл, топурак Кыргызстандан чыгат. Ал эми арматура, темир зымдар, жыгач жана жыгачтан жасалган материалдар Орусиядан алынат. Ал эми курулуш техникалары болсо, Кытайдан, Түркиядан, Орусиядан алынат. Курулуш бүткөндөн кийинки этаптарда, ички жасалгаларына, тиричилик техникаларына Кытай, Түркия жана Орусия мамлекеттеринен келген товарлар колдонулат.

Турак-жай салына турчу жер тилкесинин жайгашкан жерине, жердин нымдуулугу жана тыгыздыгына жараша 1 м² үчүн орточо өздүк баа 400-450\$ түзөт. Бул баа өзүнө бардык чыгашаларды камтыйт. Өздүк баа, салына турган турак-жайдын астындагы топурактын тыгыздыгы жана нымдуулугуна жараша өзгөрөт. Себеби, ошого жараша катлаван казылып, шагыл төшөлүп бетондолот. Бул болсо, чыгашанын көбөйүүсүнө алып келет. Чыгаша өскөн сайын, баага таасирин тийгизет. Дагы бир маанилүү нерсе, мезгилге жараша да турак-жайлардын баасы өсүп же азайып турат. Мисалы: май айынан октябрь айына чейин турак-жайдын баасы 15-20% га жогорулайт. Ал эми калган айларда тескерисинче 15-20% түшүүсү күтүлөт. Орточо эсеп менен ар 1 м² ден түшкөн пайда 100-150\$ ды түзөт.

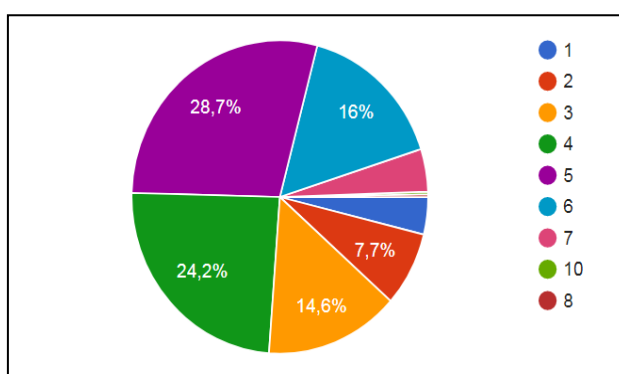
3. Сурамжылоонун жыйынтыктарын анализдөө

Акыркы мезгилде, курулуш тармагында өндүрүлгөн продукттун басымдуу бөлүгүн жашоо максатында курулган турак-жайлар түзгөндүктөн, өндүрүлгөн бул продуктту керектөөчүлөрдүн басымдуу бөлүгүн карапайым-калк түзүүдө. Ошол себептен тармактын ишин баалоо үчүн сурамжылоо Бишкек шаарында жайгашкан курулуш компанияларынан акыркы 5 жыл ичинде үй же батир сатып алган жаранжардан жүргүзүлдү. Пандемияга чейинки убакыт аралыгында (01.08.2019 – 04.10.2019) онлайн түрүндө жүргүзүлгөн бул сурамжылоонун суроолору, бир топ критерийлердин негизинде түзүлдү. Элдин пикири, азыркы болуп жаткан жалпы иш-аракеттерди жана процесстерди баалоочу негизги инструмент болуп бере алат. Баа берилген жана сыналган ишти дагы да жакшы жакка өзгөртүү жана өнүктүрүүгө мүмкүнчүлүк туулат. Ар бир адамдын пикири ар кандай болушу ыктымал, бирок көптөгөн пикирлерди чогултканда, көпчүлүк бөлүгү бир багыттуу чечим чыгарганын байкаса болот. Дал ушул бир багыттуу чечимдердин негизинде анализ коюу жана жыйынтык чыгаруу мүмкүнчүлүгү пайда болот. Биздин максатыбыз да туура жана так анализ коюуга аракет жасоо.

Сурамжылоого катышкан респонденттердин көпчүлүк бөлүгүн (57,1%) эркектер түзгөн. Ал эми аял кишилердин үлүшү болсо, 42,9% ды түздү. Алардын ичинен 15,8% ын 21-30 жаш курагындагы адамдар болгон. Ал эми 31-40 жаштагы жарандардын сурамжылоодогу үлүшү 19,3% ды түздү. Сурамжылоонун басымдуу бөлүгүн, башкача айтканда 41,8% ын 41-50 жаш курагындагы жарандар түзгөн. Ал эми 51 жаштан жогорку курактагылардын сурамжылоодогу үлүшү 19,3% ды түздү (сүрөт 6).

Сүрөт 6. Респонденттердин жаш курагы

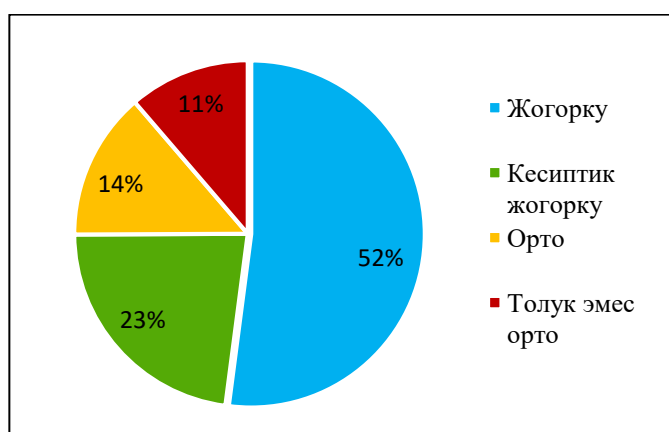

Сүрөт 7. Респонденттердин үй бүлөсүндөгү кишинин саны

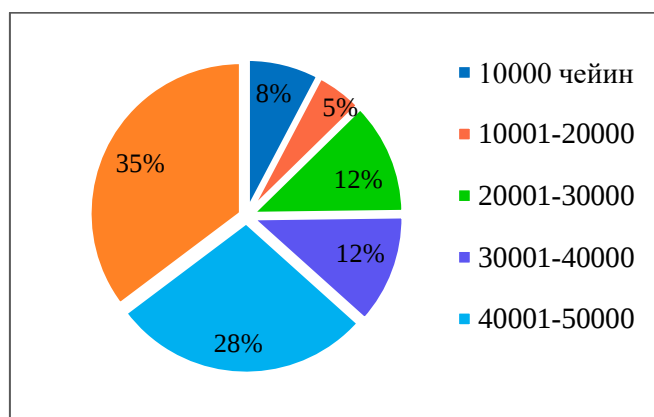
Респонденттердин үй бүлөлүк абалына карай турган болсок, сурамжылоо жүрүп жаткан учурда, респонденттердин 76% үй бүлөлүү, 15,7% үйлөнө элек бойдоктор болгон. Ал эми 8,3% ын жалгыз бой ажырашкан адамдар түзгөн (сүрөт 7).

Респонденттердин үй бүлөдө жашаган кишинин саны боюнча 1 кишиден турган үй бүлө 3,9%, 2 кишиден турган үй бүлө 7,7%, 3 кишиден турган үй бүлө 14,6%, 4 кишиден турган үй бүлө 24,2%, сурамжылоонун эң көп бөлүгүн 5 кишиден турган үй бүлө 28,7%, 6 кишиден турган үй бүлө 16% жана 7 кишиден турган үй бүлө 4,4% түзгөн.

Респонденттерди билими боюнча карай турган болсок, сүрөт 8дө көрүнүп тургандай жогорку билимдүүлөрдүн үлүшү басымдуулук кылат, жалпы үлүшү 52%. Анын артынан 23% менен кесиптик жогорку билимдүүлөр жана 14% менен орто билимдүүлөр орун ээлейт. Ал эми толук эмес орто билимдүүлөрдүн жалпы сурамжылоодогу үлүшү 11% ды түздү.

Сүрөт 8. Респонденттердин билими

Сүрөт 9. Респонденттердин үй бүлөлүк бир айлык кирешеси

Билим деңгээлинин жогору болуусу, айлык маянанын көлөмүн толук мүнөздөөчү фактор болуп бере албайт. Себеби, окуп, билим алган кесиби менен иштебеген адамдар аябай арбын. Бирок, сурамжылоонун туура жүрүшүнө таасирин тийгизээрин айтууга болот.

Үй бүлөлүк бир айлык кирешеси 10 000 сомдон жогору болгон үй бүлөлөрдүн жалпы сурамжылоодогу үлүшү 35 % ды түздү. Башкача айтканда 1/3 үчтөн бир бөлүгүн түздү деп айтсак болот (сүрөт 9).

Турак-жайды сатып алуудагы максатын түшүндүрүүдө, сурамжылоонун 65% катышуучусу жашоо максатында, 16% ижарага берүү максатында, 10% кайра сатуу максатында жана бизнеске байланыштуу турак-жай сатып алгандар 9% ды түздү. Демек сурамжылоого катышкандардын 35%ы үчүн кыймылсыз мүлк инвестиция тармагы. Мындан улам Бишкек шаарында кыймылсыз мүлккө болгон талаптын канчалык деңгээлде жогору экендигин баалоого болот. Турак-жайды акча топтоп сатып алгандар 69%, банткык ипотеканын негизинде алгандардын үлүшү 19%, мамлекеттик ипотеканын негизинде алгандардын үлүшү 9% жана белек иретинде турак-жайга ээ болгондордун үлүшү 3% ды түздү.

Өлкөдө, өзгөчө борбор шаарыбыз Бишкек жана өлкөбүздөгү экинчи ири шаар болуп саналган Ош шаарларында турак-жайга талаптын ар дайым болуусу, өлкөбүздөгү курулуш фирмаларынын бардык талапка жооп берген сапаттуу турак-жайларды гана куруп жатканынан кабар бербейт. Тескерисинче элдин муктаждыгын камсыздоого өндүрүлгөн турак-жайдын саны, көлөмү жетишсиз болгондуктан, сапаты төмөн болсо да, турак-жай рыногунда өз кардарларын таап келет деп айтсак да негиздүү болот. Бул тыянакка сурамжылоодо өзү үй/батир алган курулуш компаниясынан үй/батир алууну сунуштагандардын өтө төмөн болушу дагы далил боло алат (табл. 3 жана 3а).

Таблица 3. Кайсыл курулуш фирмасынан турак-жай сатып алгандыгы тууралуу сурамжылоонун жыйынтыгы

Ихлас строй	9%	Family Village	2%
KG- ГРУПП	8%	Sky Development	2%
Авангард стиль	8%	Главстрой	2%
Royal Constraction	4%	ОсОО Grand House	2%
Памир Строй	4%	CAPSTROY KG	2%
Эмарк групп	4%	Борсан Констракшн	2%
Аалам строй	4%	Падыша АТА ЛТД	2%
Аска курулуш	3%	Башка фирмалар	40%

Имарат прогресс

2%

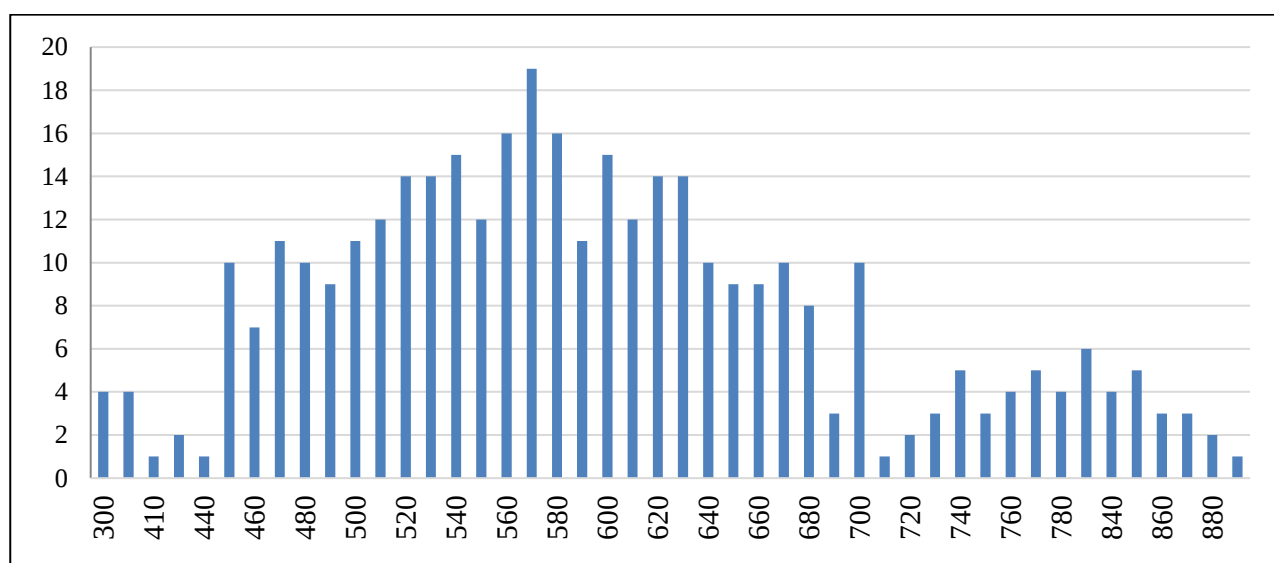
Булак: <https://docs.google.com/forms/d/1HfmNW3lzfjsg54y62qIDF5uHGTc/edit>

Таблица За. Өзү үй/батир алган курулуш компаниясынан үй/батир алууну сунуштагандардын саны

Курулуш компаниясынын аталышы	Сурамжылоого катышкан респонденттердин саны	Өзү үй/батир алган курулуш компаниясынан үй/батир алууну сунуштагандардын саны
Ихлас строй	34	8
Авангард стиль	27	8
KG- ГРУПП	28	7
Имарат прогресс	11	3

Таблицадан көрүнүп тургандай сурамжылоого 20дан ашык курулуш компаниянын кардары катышкан. Бирок, курулуш компаниясынан үй/батир алган респонденттердин эң көп 25%дын тегереги гана алган компаниясына ыраазы, калган компаниялардын кардарларынан эң көп бир киши өз сунушун билдирген.

Турак-жайды сатып алууда, 1 м² ын канчадан сатып алгандыгы тууралуу суроого, жоопторду караганыбызда көпчүлүк респонденттер 450-680 \$ арасында алгандыгын айтууга болот (сүрөт 10). Эң көп респондент 570 \$ дан сатып алгандыгын билдирген.

Сүрөт 10. Турак-жайдын 1 м² канчадан сатып алдыңыз? (АКШ \$)

Бул көрсөткүчтөр соңку 5 жыл аралыгын камтыгандыктан руноктогу баада өзгөрүү ыктымалдуулугун эске алышыбыз керек. Ошондой эле алынган турак жайдын жайгашкан жери жана коммуналдык кызматтарга байланышы маанилүү.

Респонденттердин курулган үй/батирдан баасы, сапаты, экөөнүн айкалышы, курулуш фирмасына болгон ишенимдери жана фирма жетекчисине болгон ишенимдери тууралуу пикирлери жалпысынан төмөнкүчө болгон (табл. 4). Такыр канааттандырбайт – 1; толук канааттандырат – 10 деген шарт менен 0-10го чейин баа берүү керек болгон. Жалпысынан алганда фирмалар боюнча айырма байкалган эмес. Бардык фирмалардын аталган критерийлер боюнча толук канааттанган кардарлары болгон эмес. Берилген баллдардын орточосун алсак, алгачкы 4 критерий боюнча 6 жана андан жогору, демек орто деңгээлде десек болот. Ал эми фирманын жетекчилиги менен келишпестиктер туурасындагы суроо боюнча балл 3,83 келишпестик болбогондугун белгилегендер өтө аз. Анын ичинде, көбү мурда курулуп бүткөн

үйлөрдөн сатып алгандар болгон. Демек, курулуш фирмасынын жетекчилиги менен келишпестиктер бардык фирмаларда көрүнгөн терс өзгөчөлүк. Турак-жайдын аталган мөөнөттөн кечиктирилүүсүнө келсек, бардык курулуш фирмаларында кечиктирүү болгондугун көрүүгө болот. Сатып алынган турак-жайдын кечиктирилип берилүүсү боюнча, респонденттердин 37% 1 жылга чейин, 32% 2 жылга чейин, 5% 3 жылга чейин, 2% 4 жылга чейин, 2% 5 жылга чейин, 17% турак-жайдын убагында берилгенин жана 5% катышуучу турак-жайдын дагы деле колдонууга ала электигин белгилеген.

Таблица 4. Кардарлардын урак жайдын баасы сапаты жана курулуш компаниясы боюнча бааларынын орточосу

Суроолор	Жооптордун орточосу
Баасы сизди канааттандырабы?	6,51
Сапаты сизди канааттандырабы?	6,96
Сапаты баасына туура келеби? жарашыктуубу?	6,58
Турак-жайыңызды курган курулуш фирмасына болгон ишенимиңиз?	6
Фирманын жетекчилери менен келишпестиктер болдубу?	3,83
Канчалык деңгээлде?	
Канча мөөнөткө кечиктирилип берилди?	Максималдуу 5 жылга чейин

Жыйынтыктап айтканда, «Авангард стиль», «Ихлас строй» жана «Имарат прогресс» сыяктуу тармактын алдыңкы курулуш фирмаларында дагы жалпысынан курулушту кечиктирип бүтүрүү, кардарларынын нааразычылыктары, фирмага болгон ишенимдин төмөндүгү сыяктуу проблемалары бар. Ошол себептен, учурда Бишкек шаарынын курулуш тармагында иш алып барып жаткан фирмалардын ишмердүүлүгүндө көп мүчүлүштүктөр бар экендигин көрсөтөт.

Корутунду

Кыргызстанда курулуш тармагы өзгөчө акыркы 10 жыл ичинде тез өсүп келе жаткан 4 тармактын катарына кирет. Алгач тармакта чет элдик компаниялар басымдуулук кылган менен кыска мөөнөт аралыгында улуттук компаниялар түзүлүп, алардын саны жыл сайын өсүүдө, бирок тармакта бир топ мүчүлүштүктөр дагы бар. Муну Шербекова (2019) [9], Шербекова жана Сатаева (2013) [], Кулова Э.У. (2017) [7], Мейманов, Шербекова жана Абдылдаева (2016) [11] сыяктуу авторлор дагы өз эмгектеринде баса белгилешкен. Аталган эмгектерде ошондой эле Кыргызстанда учурда жергиликтүү курулуш ишканаларынын саны өсүп, аталган тармакта атаандаштык жогорулап жаткандыгына карабастан, мамлекеттик контролдун жоктугунан улам бир топ маселелердин анын ичинде өзгөчө финансылык жактан кыйынчылыктар бар экендигин белгилегендигин белгилешет. Авторлор, тармакта улуттук ишканаларды түзүү, мамлекеттик каржылоонун зарылдыгын жазышкан.

Тармакта иш алып барып жаткан ишканалардын продукцияларына жана кызматтарына болгон кардарлардын көз-караштарын аныктоо максатында Бишкек шаарында сурамжылоо жүргүзүлдү. Жыйынтыктар, Бишкек шаарында иш алып барып жаткан курулуш фирмаларынын курулуштун сапаты же тейлөө жагынан бири-биринен көп айырмаланбагандыгын көрсөттү. Дээрлик бардык фирмаларда кардарлардын сапат, баа жана тейлөө боюнча нааразычылыктары бар.

Сурамжылоонун жардамы менен КРнын курулуш секторундагы төмөнкү көйгөйлөр белгиленди жана жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн негизинде келечекте жасалуусу күтүлгөн жана сунушталган төмөнкүдөй жыйынтыктар чыгарылып сунуштар келтирилди:

- Турак-жайдын курулуусундагы негизги финансылык булак болуп, турак-жайдын келечектеги ээлери тарабынан алдын ала бөлүп төлөө механизми бойдон кала берүүдө.

- Каржылоосу келечектеги ээлеринин эсебинен жүргүзүлгөн турак-жай курулушунда укуктук база өтө начар болгондуктан, көп кардарлар зыян тартышууда. Бул абалды керектүү изилдөөлөрдү жүргүзүү менен мыйзамдаштыруу жана кардарлардын укуктарын коргоо сунушталат.

- Жалпысынан КМШ өлкөлөрүндө курулуш тармагын колдоо максатында, техникалык инновацияны колдонуу боюнча курулуш компанияларын стимулдоо жана керектүү стандарттарыды мыйзам түрүндө киргизүү жана катуу көзөмөлдөө аркылуу өнүктүрүүгө шарт түзүү сунушталат.

- Курулуш жайгашкан жер тилкелеринин арендага алынгандыгы, курулуштун мыйзамсыз жүргүзүлгөндүгү дагы негизги маселелердин бири. Ошондуктан курулуш үчүн жерлердин бөлүнүп берүүсүн, мамлекет тарабынан көзөмөлгө алууну күчөтүү сунушталат.

- Борбор калаада гана эмес, калган шаарларда да турак-жай куруу ишмердүүлүгүн өнүктүрүү үчүн мамлекет тарабынан атайын саясий-экономикалык стратегияларды жүргүзүү жана курулуш компанияларын ушул багыттарда стимулдоо сунушталат.

- Бүгүнкү күндө жерлерди бөлүштүрүү жана шаарлардын архитектуралык планынын азыркыга чейин жаңыртылбагандыгы, СССР мезгилиндеги план менен чектелип, учурда шаарды куруу процесси плансыз жүрүп жаткандыгы жана да турак-жай курулушунун эффективдүү финансылоо механизмдеринин мамлекет тарабынан иштелип чыкпагандыгы жана турак-жай курулуш продукцияларынын сапатын көзөмөлдөө иштеринин деңгээли төмөн болгондуктан, КРнын курулуш тармагын жөнгө салуу саясатынын багытын өзгөртүү жана өнүккөн өлкөлөрдүн стратегияларын колдонуу сунушталат.

- Учурдагы шарта, улуттук экономиканын курулуш-инвестициялык функционалдык эффективдүүлүгүн камсыз кылган бардык процесстерди активизациялоо, жаңы мамлекеттик турак-жай саясатын иштеп чыгуу жана ата-мекендик курулуш комплексинин материалдык-техникалык базасын жаңыдан калыптандыруу маселелерин чечүү сунушталат.

- КРнын жарандарынын 90% калкы мусулман болгондуктан, исламий финансылоонун принциптерине таянуу менен мамлекеттик ипотекалык системаны иштеп чыгуу аркылуу, калкты сапаттуу турак-жай менен камсыз кылуу сунушталат.

- КРнын экономикасында курулуш тармагынын ээлеген орду чоң жана бат өнүгүп, башка тармактарды да сүйрөп келе жаткан “локомотив” тармак болгондуктан, курулуш тармагы менен байланышкан сырьелорду да ички рынокто өндүрүүгө шарттарды түзүү менен ата мекендик өндүрүшчүлөрдү колдоо жана экономикага салым кошуу үчүн курулуш материалдарын жана сырьелорун импорттоого каршы саясатты күчөтүү чараларын карап чыгуу сунушталат.

- Финансылык коллапстын алдын алуу максатында системалуу мониторинг жүргүзүү, аудит боюнча мыйзам долбоорун иштеп чыгуу жана курулуш компанияларында ички аудитти жүргүзүү аркылуу ачык-айкындуулукту пайда кылуу менен инвесторлорду кызыктыруу сунушталат.

Курулуш тармагынын өнүгүшү өлкөдө күчөп турган жумушсуздук маселесин чечүүдөгө өбөлгө түзөт, кылмыштуулукту азайтат, жаштардын жакшы билим алуусун шарттайт, чынжыр эффектисинин негизинде башка тармактардын дагы өндүрүмдүүлүгү жогорулайт, калктын жашоо деңгээлинин жогорулайт. Булардын бары, мамлекеттин эң негизги максаты болгон жарандардын жыргалчылыгын камсыз кылуу мүдөөсүнө түздөн түз таасирин тийгизет деп айтсак болот. Ошол себептен мамлекеттин аталган тармакка камкордук көрүүнү, ошол эле учурда көзөмөлдү да күчөтүүсү шарт.

Колдонулган адабияттар

1. Кыргыз Республикасынын конституциясы, 27-июнь 2010- жылы КР мыйзамы.
2. Кыргыз Республикасынын Жарандык кодекси, 8-май 1996-ж (акыркы өзгөртүү 15-январь 2013-ж).

3. КР Турак жай кодекси 9-июль 2013-ж №118 КР Закон КР “О градостроительстве и архитектуре Кыргызской Республики” от 11 января 1994 года (с изменениями от 10 января 2009 года).
4. О государственно-частном партнерстве: Закон КР, принятый во втором чтении в соответствии с постановлением Жогорку Кенеша КР от 22 декабря 2012 года № 1431-V.
5. Статистический ежегодник КР. 1990-2017 гг. – Бишкек: Нацстатком КР, 1918. Т. 1-2.
6. Дербишева, Э. Д. Жилищное строительство в КР: состояние и перспективы развития. – Бишкек, 2012.
7. Кулова, Э. У. Строительная отрасль Кыргызской Республики в условиях развитых рыночных отношений // Таврический научный обозреватель. Кыргызская Республика, г. Бишкек. – 2017. – № 2 (19).
8. Hozan, M. C. İnşaat Sektörünün Ekonomideki Yeri ve Önemi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). – Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
9. Шербекова, А. А. Кыргыз Республикасынын курулуш индустриясынын инвестициялык стратегиясын финансылык жөнгө салуу. – Бишкек, 2019.
10. Candemir, B., Beyhan, B., Karaata, S. İnşaat Sektöründe Sürdürülebilirlik: Yeşil Binalar Ve Nanoteknoloji Stratejileri. – İMSAD, TUSİAD, UNG, Kasım 2012.
11. Мейманов, Б. К., Шербекова, А. А., Абдылдаева, У. М. К вопросу об оценке конкурентоспособности строительных предприятий Кыргызской Республики. – Бишкек: Кыргызский государственный университет строительства, транспорта и архитектуры им. Н.Исанова, 2016.
12. Pur, N. İnşaat Sektörünün Türkiye Ekonomisindeki Yeri, İnşaat Sektörünün Sorunları Semineri. – İstanbul, 1983.
13. Çınar, M. C. Türk İnşaat Sektörü ve Türk İnşaat Sektörünün Ülke Ekonomisine Etkileri. – Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, 2018.
14. www.stat.kg
15. www.mlsp.kg
16. www.ksucta.kg, 15.12.2015